

А. Сатымкулова

ИРРЕАЛДУУЛУКТУ БЕРҮҮЧҮ КАРАЖАТТАР

Берилген статьяда бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн изилдөөлөрдүн негизинде келип чыккан ирреалдуу модалдык маанилерди берүүчү каражаттары жөнүндө сөз болот.

Модалдык маани жөнүндө сөз болгондо, биздин көңүлүбүздү бурган маселелердин бири - бул азыркы кыргыз тилиндеги ирреалдуу модалдык маани жана аны берүүчү каражаттар болуп саналат. Анткени сүйлөөчү жеке эле акыйкат чындыкка негизделген иш-аракетти гана учур, келер, өткөн чакта ырастап, же жокко чыгарбастан, ирреалдуу модалдуулук аркылуу сүйлөөчүнүн

толгонуу, арсар болуу, болжолдоо, аныкталбагандык, белгисиздик, ишенбестик, күмөн саноо, кеңеш берүү, чакырык, үндөө, буйруу, каалоо, тилек, ниеттенүү жана ушул сыяктуу субъективдүү көз карашын да чагылдыра алат, башкача айтканда, ирреалдуулук аркылуу гана эң бир чиеленген татаал модалдык маанилер берилет. Ирреалдуу модалдык маани жөнүндө сөз болгондо, жеке эле сүйлөөчүнүн келечекте ишке ашырылышы тиленген же ниеттелген окуя же кубулуш жөнүндө гана эмес, айрым учурда белгилүү шартта гана ишке ашууга мүмкүн болгон, же кандайдыр-бир өткөн чакта болушу божомолдонгон иш-аракет, же таптакыр ишке ашуусу мүмкүн болбогон реалдуу чындыкка карама-каршы келген, ал тургай төгүндөлгөн абсолюттук ирреалдуулукка чейинки көлөмдү кучагына камтыйт деп түшүнүү керек.

Ушунун өзү тил илиминде «субъективдүү модалдуулук», «күмөндүү-болжолдуу модалдуулук», «чындыкка негизделбеген модалдуулук», «айкындалбаган модалдуулук» деген терминдер менен белгиленип жүрөт. Кабарланган ирреалдуулуктун канчалык даражада экендиги белгилүү бир контекст аркылуу гана аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ирреалдуу модалдык маанилер өзүнүн мазмундук жактан көп пландуулугу менен гана айырмаланбастан, ар бир тил үчүн өз-өзүнчө тиешелүү болгон каражаттардын системасына ээ болушу менен да айырмаланат.

Модалдуулук категориясы өзүнүн ар түрдүү каражаттарга ээ болушу менен айырмаланат. Аларды туура тандоо сүйлөмдүн мазмунуна байланыштуу. Демек, мында кандай гана модалдык маани болбосун, мейли реалдуубу, же ирреалдуубу, айтор ал сөзсүз өзүнө гана тиешелүү каражаттардын системасына ээ болот дегендикке жатат. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Себеби, биз тигил же бул ойду берүү же чагылдыруу максатында зарыл болгон гана даяр тилдик каражаттарды жалпысынан төмөндөгүдөй үч топко бөлүштүрүп карайбыз:

1. фонетикалык
2. лексикалык каражаттар
3. грамматикалык каражаттар.

Аталгандардын ичинен фонетикалык каражаттарга интонация, пауза, басым ж.б просодикалык элементтер кирет.

Лексикалык каражаттарга сөз, модалдык сөздөр, туруктуу сөз айкаштары кирет.

Грамматикалык каражаттарга морфологиялык категориялар, модалдык мааниси бар кызматчы сөздөр, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартиби жана ар түрдүү типтеги сүйлөмдөр кирет.

Жогорулардын ичинен ар кайсы тилде алардын айрымдары гана күчтүү өнүгүшү мүмкүн.

Изделинип жаткан иште биз морфологиялык каражаттардын табиятына кайрылып көрөлү. Бул жагынан алганда модалдуулукту уюштуруучу негизги категориялардан болгон этиштин ыңгайларына кайрылдык.

Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө өтөлүшү, чындыкка ашырылышы, же ашырылбасы сүйлөөчүнүн чындыкка карата жасалган мамилесине, түшүнүгө байланыштуу болот. Ошондуктан, андагы кыймыл-аракет чыныгы чындыкты туура чагылдыра албайт. Кыймыл-аракеттин ушундай түрүн грамматикада этиштин ыңгай категориясы уюштурат. Бул категория аркылуу берилген

кыймыл-аракет сүйлөөчүнүн чындыкка карата болгон мамилесине жараша ар түркүн болот.

Баяндагыч ыңгай башкалардан чак формаларынын бардыгы менен айырмаланат. Анткени калган түрлөрүндө кыймыл-аракет болжол, мүмкүндүк, шарт, талап, арсар, тилек, каалоо, максат, чакырык, буйруу, өтүнүч, толгонуу ж.б.у.с. формада, реалдуу эмес түрдө берилет. Ошондуктан баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин болуп өткөнүн, азыркы учурда болуп жатканын же келечекте болорун баяндайт да, этиштин чак категориясын уюштурат. Тилдеги издөөлөр боюнча баяндагыч ыңгай азыркы кыргыз тилиндеги реалдуу модалдык маанини берүүчү каражаттардын 90,5% түзөрү, ал эми калган бөлүгүн кыйыр ыңгайлар деп белгиленген шарттуу, тилек, ниет, буйрук ыңгайдын формалары уюштурары аныкталган. Ыңгайдын бул түрлөрү байыркы түрк тилдеринин эстеликтеринен да кезигет. Мындан биз грамматикалык формалары бир канча доорду басып өткөндүгүн көрөбүз. Аларды кээ бирлери ар кандай себептерге байланыштуу, бүгүнкү күнгө фонетикалык жактан өзгөргөн формада жетти. Ал формалар азыркы күндө активдүүлүгүн жоготпостон, модалдык маанилерди берүүдө, анын ичинде мазмуну боюнча айтуучунун айтылып жаткан окуяга, кубулушка болгон мамилесин, субъектинин чындыкка негизделбеген сезимдерин берүүдөгү мааниси чоң.

Синтаксисттик чак жана ыңгай категорияларын берүүчү мүчөлөрдүн синкреттүүлүгү, реалдуу же ирреалдуу модалдык маанилерди уюштурууда аткарган функционалдык кызматы бирдей эмес. М., реалдуу модалдуулукту берүүчү баяндагыч ыңгай үчүн учур, келер, өткөн чак мүнөздүү болсо, ал эми кыйыр ыңгайлар үчүн, тескерисинче ыңгай формалары борбордук позицияны ээлеп, ал эми чак мааниси мүнөздүү эмес. Натыйжада шарт, тилек, ниет ыңгайдын формалары ирреалдуу модалдык маанини берүүчү эң негизги каражат болуп саналат. Этиштин модалдык формасынын бири жана анын грамматикалык белгиси катары шарттуу ыңгайдын -са формасы тарыхый жагынан алганда, анын байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринен баштап, азыркы мезгилге чейин кездеше тургандыгы байкалат. Түркологиялык адабияттарда белгилүү фактылардын негизинде келтирилген айрым окумуштуулардын көз караштарына караганда, шарттуу ыңгайдын бул формасы адегенде каалоо формасындагы этиштен кийин модалдык бөлүкчөгө өтүп, акырында этиштин шарттуу кырдаалын билдирүүгө өткөн деген ой айтылып жүрөт. Виноградов В.В. бул боюнча мындай деген пикирин айтат: «Морфологиялык жактан шарттуу ыңгай, каалоо-ниет ыңгайга жакындашат, бул болсо алардын бир жалпылыктан келип чыгышы жөнүндө кабарлайт жана алар ирреалдуу ыңгайларды берүүдө биригүүсү мүмкүн» (1.477-б.).

Кыргыз тилинде изилдөө максатында жарык көргөн К.К Сартбаевдин (4), А.Имановдун (2) эмгектеринде кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн сүйлөм маселесине арналган негизги изилдөөлөрүндө шарттуу кырдаал боюнча бир катар көз караштарын белгилеп өтүшкөн. Аталган авторлор шарттуу кырдаалды лексикалык маанилерине карата үч түргө бөлүп (реалдуу, ирреалдуу, этимал) мүнөздөшөт. Ошондой блсо да жогорудагы форманын маңызын Р.Өмүралиеванын (3) илимий эмгегинде гана белгилүү даражада

аныкталып, ал тургай -са формасы туюндурган ар түрдүү модалдык белгилерди да ичине камтыгандыгын көрөбүз. Анын көз карашы боюнча шарттуу кырдаалдын ирреалдуу түрүнүн негизги бөтөнчөлүгү, бул анын баш жана багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик табияты жана грамматикалык биримдиги менен мүнөздөлөт. Бул кырдаалдын спецификасын түзгөн шарт менен натыйжа өз ара бири-бири менен багыныңкы жол аркылуу ыкташуу менен, маанисине карай тутумдашып турат. Багыныңкы сүйлөмдө коюлган шарт багыныңкы абалда болгондуктан, анын ишке ашышы баш сүйлөмдүн баяндоочунан белгилүү болуп турат. Мына ушул абалга ылайык шарттуу кырдаалдын кайсы түрү болсо да, андагы шарт тарабынан коюлган баш сүйлөмдөгү натыйжанын чечилишине байланыштуу шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү пайда болот. Шарттуу кырдаалдын ирреалдуулугу анын ишке ашпай калган абалынын бөтөнчөлүгүн көрсөтөт. Бул учурда баш сүйлөмдөгү натыйжанын негизги каражаттарынын бири болгон баяндоочтун кызматы чоң.

Ниет ыңгай да кыйыр ыңгайлардын бири болуу менен бирге, ирреалдуулукту уюштуруучу активдүү каражаттардан болуп саналат.

Аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышына карай сүйлөөчүнүн ниетин ой-жооруткан баамын, болжолун ж.б. мамилелерин белгилейт.

Ниет ыңгайды уюштуруучу негизги мүчө -мак, -макчы.

Модалдык мааниде өзбек тилинде учур, келер чактык мааниде эле менен бирге келип айтылат: *ёз+мок+чи-ман, ёз+мок+чи+едим // элем. -мак азыркы түрк тилдеринин биринде эки мааниде колдонгон түрүн сактаса (кыргыз, түркмөн), экинчи тилде, негизинен бир гана мааниси сакталган (казак, өзбек, түрк, башкыр). Азербайджан тилинде сакталган эмес (6).*

-мак инфинитивдик мааниси кыргыз тилинде сакталбаганы менен морфологиялык жагынан модалдык, синтаксистик жагынан кириңди сөз катары колдонулуп жүргөн демек, демекчи, айтмакчы деген сөздөр баса айткандай, эмнеликтен болууга тийиш дегендей маанисин берип, модалдык мааниде колдонулат. -мак, -макчы мүчөлөрүнө эле, беле, экен сыяктуу көмөкчү этиштердин айкашуусу аркылуу белгилүү фактыга негизделген субъектинин өкүнүү маанисинен баштап, табалагандык, таарыныч, өкүнүч, арман, болжоп суроо сыяктуу субъективдүү ирреалдуулукту жана насыят, чакырык сыяктуу дезидеративдүү модалдык маанилерди ичине камтыйт.

Буйрук ыңгайдын мааниси жеке эле ирреалдуулукту берүүдө гана эмес, калган ыңгайлар үчүн да негизги база болгондугу менен да айырмаланат. Ал сүйлөөчү тарабынан буйрук, каалоо, өтүнүч, насаат, сунуш, чечим түрүндөгү түрткү берүүчүлүк (побудительность) катарындагы дезидеративдүү, оптативдүү модалдык маанилердин түрлөрүнө кирет. Бул учурда өзгөчө -гыла,-сын,-айын формаларынын жана -чы модалдык бөлүкчөсүнүн таасири чоң. Экинчи жактын көптүк түрүн уюштуруучу -гыла, үчүнчү жактын -сын; биринчи жакка тиешелүү болгон -айын формаларынын мааниси чоң. Буйрук ыңгайдын кыргыз жана башка түрк тилдериндеги өзгөчөлүгү катары алардын экинчи жакта мүчөсүз айтылып, этиштин уңгусуна туура келип, биринчи жана үчүнчү жактын ыңгай мүчөлөрүнүн жалганышы үчүн морфологиялык негиз болгондугу менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинин башка системасындагы тилдерден бөтөнчөлүгү, бул баяндагыч ыңгайынын айрым формаларынын табияты

боюнча ирреалдуу модалдуулукту уюштуруудагы негизги кызматы болуп саналат. Тилдеги мына ушундай көрүнүш тууралуу В.Виноградовдун төмөндөгүдөй пикирине көңүл бурсак: «Формы изъявительного наклонения «объективны». Но это «объективность» бывает окружена разнообразными оттенками субъективного представления, которые присущи формам времени. Кроме того, выражение модальных оттенков действия переносится на модальные слова и частицы, сопутствующие формами изъявительного наклонения выражает множество модальных оттенков высказывания. Возникает ряд модальных конструкций аналитического типа. В них изъявительное наклонение приближается по оттенкам своих значений к другим наклонениям глагола».

Кыргыз тилинин мына ушундай өзгөчөлүктөрүнүн бири катары баяндагыч ыңгайдын күдүк өткөн чакты уюштуруучу -ар формасын алсак жетиштүү.

Чак маанисине ээ болбогон -дыр формасы чакчылдын -ып жана белгисиз өткөн чактын -ган формалары менен айкашып, ар түрдүү ирреалдык модалдык маанилерди берсе, ал эми калган кыйыр ыңгайдын формалары менен бирге келбейт. Демек, жогорудагы формалар эч кандай кошумча аналитикалык формаларсыз эле ирреалдуулукту уюштурууда ойдун мазмунуна сүйлөөчүнүн көзү жете бербегендигин, аны божомолдугун билгизген балким, мүмкүн, болжолу сыяктуу модалдык сөздөр, ошондой эле модалдык маани берүүчү өңдөнөт, көрүнөт, имиш, чыгар сыяктуу модалдык маанидеги сөздөрдүн кызматы чоң. Мисалы, «Кыш мезгили» деген жөнөкөй атама сүйлөмгө жогоруда көрсөтүлгөн модал сөздөрдү айкаштыруу аркылуу ирреалдуулуктун төмөндөгүдөй маанилерине ээ болобуз:

- 1) Балким, кыш мезгили.
- 2) Мүмкүн, кыш мезгили.
- 3) Кыш мезгили чыгар.
- 4) Кыш мезгили окшойт .ж.б.у.с.

Мындан модалдык сөздөрдүн мааниси жалпы сүйлөмдүн семантикасына тарап, объективдүү реалдуулуктан, субъективдүү ирреалдуулукка өткөндүгүн көрдүк.

В. Виноградовдун пикири да бул ойду төмөндөгүдөй далилдейт: «Модальные слова и частицы могут превратить значения прямого утверждения или отрицания факта присущее изъявительному наклонению, в значения форм изъявительного наклонения приближаются к сфере значений сослагательного и условно-желательного наклонений» (1).

Модалдык сөздөр сүйлөмдө айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон ар түрдүү катышы жөнүндөгү сүйлөөчүнүн көз карашын билдирет.

Модалдык сөздөрдүн грамматикалык жактан олуттуу бөтөнчөлүктөрүнө ылайык сөз түркүмү экендиги жөнүндө маселе, түрк тилдеринде али чечиле элек.

Модалдык сөздөрдү татар, кумык тилдеринде өз алдынча кызматчы сөз түркүмү катары карашса, ал эми гагауз (огуз), караим, ногой, каракалпак, кыргыз, алтай тилдеринде модалдык бөлүкчөлөр менен бирдей каралып калган. Бул боюнча Петров Н.Е. мындай жыйынтыкка келет: «Модальные слова могут находиться в начале, в середине, в конце предложения, относится ко всему предложению или его отдельным частям как вводимый или сопутствующий член, а частица примыкают к слову справа как постпозитивный элемент и

придают ему тот или иной оттенок значени. Данная особенность частиц находит из глубинных закономерностей образования морфологических форм агглютинирующих языков. Модальные слова, имея свободную позицию, модальность выражают непосредственно, а частицы, примыкая к знаменательному слову через семантику другого слова. В этом существенная разница их категориального значения, которая внешне выражается в их различной позиции. Как видно, позиционный признак слова отражает его глубинные семантические особенности» (5).

Демек, модалдык бөлүкчөлөр маани берүүчү сөзгө айкалышып келген учурда гана жалпы сүйлөмгө ар түрдүү модалдык оттенок бере тургандыгын жана азыркы кыргыз тилиндеги ирреалдуулукту уюштурууда айтылуучу ойго сүйлөөчүнүн көзү жете бербегендигин, ал жөнүндө тек гана болжолдогондугун туюндуруучу бөлүкчөлөр сүйлөмдө акыркы позицияны ээлегендигин көрөбүз. Бул божомолдогуч «го» бөлүкчөсүнө айрыкча мүнөздүү. Маселен, Бул Керимдин төөсү го? (А. Токомбаев) деген сүйлөмдө айтуучу тарабынан божомолдонгон субъективдүү ирреалдуулук кабарланды. Эгерде жогорудагы сүйлөмдөн «го» бөлүкчөсүн алып таштасак, анда сүйлөм божомолдоо, күмөн саноо, болжоп суроо маанисинен толук ажырап калмак. Салыштырыңыз:

1. Бул Керимдин төөсү го?
2. Бул Керимдин төөсү.

Жалпысынан ирреалдуулукту берүүчү каражаттар ушуну менен гана чектелбейт.

АДАБИЯТТАР

1. Виноградов В.В. Русский язык. –М.: Высшая школа, 1968.
2. Иманов А.И. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Бишкек, 1995.
3. Өмүралиева Р.О. Кыргыз тилиндеги шарттуу кырдаал. –Фрунзе: Мектеп, 1972.
4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Фрунзе, 1957.
5. Петров Н.Е. Модальные слова в якутском языке. –Новосибирск: Наука, 1984.
6. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – Москва: Наука, 1965.